

*Є.Ю. Джумига
(м. Одеса)*

УМОВИ ЖИТТЯ ДІТЕЙ В ОДЕСІ ПІД ЧАС ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (липень 1914 — лютий 1917 рр.): СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ АСПЕКТ

В статті досліджується вплив Першої світової війни (липень 1914 — лютий 1917 рр.) на соціально-економічні умови життя дітей Одеси. Аналізуються зростання дитячої злочинності серед них, збільшення чисельності сиріт, умови праці неповнолітніх й організація допомоги їм у той період.

Ключові слова: Перша світова війна, Одеса, діти, біженці.

В статье исследуется влияние Первой мировой войны на социально-экономические условия жизни детей Одессы. Анализируется рост преступности среди них, увеличение количества сирот, условия труда несовершеннолетних и организация помощи им в тот период.

Ключевые слова: Первая мировая война, Одесса, дети, беженцы.

The impact of the First World War on social-economical conditions of children's life is researched. Increase of juvenile delinquency and orphans, terms of labour and relief for the war victims are analyzed.

Key words: The First World War, Odessa, children, refugees.

Перша світова війна викликала кардинальні зміни в житті всіх верств і груп населення Російської імперії незалежно від їх національності, професії, статі або віку. Одним з актуальних питань у сучасній історіографії залишається проблема впливу Великої війни на дітей та підлітків. У той період сталися значні зміни в житті останніх соціально-економічного характеру, котрі були викликані інфляцією, мобілізацією чоловічого населення на фронт, погіршенням матеріального забезпечення незаможних родин, появою біженців тощо.

Перші статті, присвячені впливу Першої світової війни на життя дітей в Російській імперії, почали з'являтися ще на сторінках таких дореволюційних часописів, як «Нива» або «Русская мысль»¹. У радянській історіографії бракувало студій, присвячених дослідженню цієї проблеми в розглядуваний час. Лише окремі факти, котрі передусім стосуються погіршення умов праці неповнолітніх під час війни, представлені у працях радянських істориків Ф. Романова, М. Балабанова, Й. Щербини й деяких інших². Правознавець П. Люблінський проаналізував проблему дитячої злочинності в той період³. Сучасні українські вчені висвітлюють окремі аспекти становища неповнолітніх у контексті дослідження проблем біженців і благодійності⁴. Розглянув умови життя дітей-біженців, зокрема в Одесі, також американський дослідник П. Гетрел⁵.

Проблема впливу Першої світової війни на соціальні та економічні умови життя дітей потребує вивчення наступних питань: державна й благодійна допомога дітям, постраждалим від неї, умови праці підлітків і малолітніх, злочинність та сирітство серед останніх, надання їм медичної допомоги.

Вибір саме таких хронологічних рамок дослідження обумовлений тим, що після Лютневої революції внаслідок суттєвих змін у політичному, економічному й культурному житті населення колишньої Російської імперії сталися вони також у житті дітей.

В усі історичні епохи найменш захищеними категоріями населення під час війни залишалися неповнолітні й жінки. О. Кобилянська у нарисі, датованому 1917 р., зазначала, що війна поділила людство не на непримиренні країни, а на «острів мужчин» та «острів жінок, дітей і старих»⁶.

Влада намагалася забезпечити родини військових та біженців. Для цього вона діяла в двох напрямках: по-перше, надавала їм державну допомогу, а по-друге, заохочувала суспільство й різноманітні добродійні організації до благодійності.

З дня оголошення мобілізації, тобто з 18 липня 1914 р., місцева влада почала видавати на кожного члена солдатської сім'ї пайки. При цьому норма на одну дорослу людину склала на той момент 3 руб. 56 коп., а на дітей віком до 5 років — 1 руб. 78 коп.⁷ Окрім грошової допомоги родини військових отримували безкоштовні обіди. Однак їдальні для дорослих та неповнолітніх різного віку знаходилися не в одному місці, що було дуже незручно для багатодітних матерів⁸.

Соціально незахищеним дітям та їх родинам допомагали різноманітні добродійні товариства. Вже на 15 вересня того року внески для солдатських родин від організацій і установ зокрема Одеси (окрім непідрахованих сум, зібраних єврейським благодійним товариством, економічним клубом та деякими іншими інституціями) дорівнювали 135 760 руб. 16 коп.⁹ Часто організовувалися заходи по збору грошей на вулицях міста. Восени 1914 р. така акція дала 22 500 руб. для дітей військових. Були зібрані іноземні монети, а також золоті кільця, в тому числі й обручальні¹⁰. Це свідчило про те, що мешканці Одеси не просто жваво відреагували на заклик допомогти солдатським сім'ям, а й, дійсно, переживали за них. Деякі громадяни готові були віддати останнім найдорожче. Ще одним популярним способом зборів коштів для них було проведення лотерей¹¹. У тому ж році зокрема Р. Нікітіна, яка очолювала Комітет благодійної допомоги родинам військових і постраждалим від війни, звернулася до члена міської управи І. Сенькевича-Корчака з проханням посприяти в розповсюдженні квитків для лотереї. Вона вважала, що їх продаж необхідно організувати в міському театрі, при судових, медичних та інших закладах міста¹².

Добродійна діяльність у перші місяці війни була настільки активною, що відкриті притулки й їдальні навіть не були повністю заповнені¹³. Однак внаслідок суттєвого погіршення соціально-економічних умов життя, напливу біженців і затягування воєнних дій, ситуація змінилася вже в наступному році. Кількість дітей, котрі потребували матеріальної підтримки, постійно збільшу-

валася. Якщо Товариство допомоги бідним Одеси на Пересипі у 1914 р. мало на обліку 96 неповнолітніх, то в 1915 р. — вже 147¹⁴.

Внаслідок суттєвого погіршення умов життя солдатських сімей загострилася проблема розповсюдження хвороб. Член одеської управи Мечников відзначав важливість влаштування спеціальної лікарні для дітей військових, котра була відкрита в листопаді 1914 р. Прийом хворих у перші дні був настільки великий, що лікарі ледве встигали їх приймати усіх¹⁵. Існувало невелике відділення для неповнолітніх з солдатських родин при Стурдзівській лікарні. Коли в міській думі було поставлено питання щодо припинення її фінансування, то голосуванням її членів було вирішено асигнування на лікарню залишити без змін¹⁶.

Через стрімку інфляцію державної допомоги солдатським сім'ям не вистачало. Тому значна частина жінок вимушена була шукати роботу. За підрахунками П. Щербини, протягом перших трьох років війни кількість останніх, зайнятих у промисловості, зросла на 77%¹⁷. За даними М. Балабанова, в 1914 р. вони становили 4,9% усіх робітників, у 1915 — 10,2%, а в 1916 — 16,2%¹⁸. В Одесі — великому промисловому місті Півдня України — також спостерігалося суттєве збільшення жіночої зайнятості, що залишало дітей без догляду й ускладнювало їх виховання.

Відомий громадський діяч та юрист С. Шелухін відзначав, що в особливо складному становищі опинилися родини з дівчатами, оскільки умови міського життя не дозволяли їх залишати вдома самих. Він запропонував матерям у крайньому разі залишати останніх у Товаристві захисту жінок¹⁹.

Для того щоб надати матерям можливість працювати і годувати родину, в Одесі створювалися спеціальні притулки, де неповнолітні перебували протягом робочого дня. Вже на початку вересня 1914 р. Центральний виконавчий комітет допомоги бідним міста відзначав, що 77 дітей направлено до інтернатів, а також було зафіксовано 5359 відвідин денних притулків²⁰. Організацією останніх займалися різні благодійні товариства. Одним із них був Комітет великої княгини Єлизавети Федорівни. В річному звіті одеського відділення даного товариства відзначалося, що всього за звітний період було надано допомогу 5610 неповнолітнім, включаючи розміщення їх у лікарнях, притулках та видачу безкоштовних обідів²¹.

Часто відповідну ініціативу виявляли окремі люди. 21 грудня 1914 р. був відкритий притулок на 100 дітей у будинку Кріона. Його організатором і спонсором став місцевий суддя П. Цуркан. Для неповнолітніх виділили сім великих кімнат, де їх навчали грамоти, співу й гімнастики, а дівчат — рукоділлю. Діти знаходилися у притулку з восьмої ранку до шостої вечора, що давало можливість їх матерям заробляти гроші для родини²². Віддав свій дім для навчання дітей військових і власник ілюзіону Г. Крамаренко²³.

У 1915 р. в місті було відкрито незвичайний притулок для сиріт. Він знаходився на канонерському човні «Чорноморець», котрий неповнолітнім подарувало морське відомство²⁴. Ймовірно, що у ньому планувалося готувати дітей для подальшої їх служби на флоті.

Окрім притулків, неповнолітніх направляли в спеціальні майстерні, де вони жили та навчалися одночасно. В Одесі у серпні 1915 р. було відкрито майстерню по виготовленню взуття, в яку приймали дітей військових віком від 13 років. Їм видавали одяг, їжу й певний відсоток від продажу виготовлених товарів²⁵. Однак неповнолітні не завжди хотіли залишатися у притулках або майстернях. О. Богданов, котрий почав досліджувати вплив війни на дітей ще до її завершення, відзначав, що значна кількість останніх тікала звідти відразу ж після того, як батько відправлявся на фронт²⁶.

Під час Першої світової війни спостерігалось збільшення працюючих неповнолітніх. За звітами фабричних інспекторів, у 1914 р. на підконтрольних їм підприємствах по всій Російській імперії кількість працюючих підлітків збільшилася на 3,8%, а малолітніх — на 3,7%, в той час як дорослих чоловіків серед робітників поменшало на 2,6% (див. табл. 1)²⁷.

Таблиця 1

Зміни у віковому складі робітників Російської імперії за 1914 р.

вік стать	малолітні (12–15 років)	підлітки (15–17 років)	дорослі	всі вікові категорії
чол. статі	+ 5,5%	+ 5,6%	– 2,6%	– 1,9%
жін. статі	+ 1,4%	+ 1,1%	+ 3,7%	+ 3,3%
обох статей	+ 3,7%	+ 3,8%	– 0,7%	– 0,3%

У наступні роки чисельність працюючих дітей зростала ще більш активно. За даними М. Балабанова, якщо в 1913 р. підлітки становили 9,3% усіх робітників Російської імперії, то вже у 1916 р. їх частка сягала 10,6%. Щодо малолітніх, то відносно останніх показники збільшилися відповідно з 0,4% до 1,2%²⁸. Отже, робочі місця в промисловості імперії, котрі звільнилися внаслідок масової мобілізації чоловіків, частково були зайняті жінками і дітьми.

Міська влада намагалася допомагати солдатським родинам не тільки організацією притулків та забезпеченням безкоштовними обідами, а й через працевлаштування. На самому початку війни вийшов наказ одеського градоначальника І. Сосновського, який надав дітям військових право продажу газет і журналів до 9-ої години вечора. Вони отримували спеціальний документ із фотокарткою та підписом інспектора друкарні й значок із надписом «дети запасных». Редакції міських часописів мали надавати роботу в першу чергу саме таким неповнолітнім²⁹.

Заробітна плата дітей була набагато нижчою, ніж у дорослих. Так, якщо чоловіки в галантерейній крамниці отримували 15–35 руб. на місяць, то діти — лише 3–5. У середньому плата працівників магазинів, котрі ще не досягли 17–18 років, дорівнювала від 5 до 8 руб. Кращі умови оплати були в продавців газет і

чистильників взуття. За день вони могли отримати від 30 до 50 коп.³⁰. Такі заробітки мали й негативні наслідки, оскільки створювали загрозу для морального стану неповнолітніх. Одеські поліцейські відмічали, що продавці газет після роботи збиралися на окраїнах міста та грали в орлянку на отримані протягом дня гроші, причому це супроводжувалося лайкою та бійками³¹. Із зростанням цін заробітна плата дітей поступово збільшувалася. На початку 1916 р. міська влада визначила поденну заробітну плату некваліфікованим робітникам віком від 15 до 17 років у 80 та 60 коп. (відповідно для юнаків і дівчат), малолітні отримували 45 та 35 коп. (див. табл. 2)³².

Таблиця 2

Рівень заробітної плати некваліфікованих робітників Одеси на 1916–1918 рр., визначений міським відділом страхування

вік	стать	чол. статі		жін. статі	
		з/п на день	%	з/п на день	%
дорослі		1 р. 30 коп.	100	90 коп.	100
підлітки (15–17 років)		80 коп.	61,5	60 коп.	66,6
малолітні (12–15 років)		45 коп.	34,6	35 коп.	38,8

Складні умови праці були зокрема в дівчат-підлітків, які працювали няньками. Заробляли вони лише декілька рублів на місяць. Газета «Война и мир» так характеризувала життя неповнолітніх доглядальниць: «Их жизнь сплошная каторга. Они лишены детских радостей, которые они видят только у других. Тяжелый крест выпал на долю этих страдалец»³³.

19 жовтня 1915 р. був прийнятий декрет, який мав захищати права працюючих жінок та підлітків, однак багато його пунктів не виконувалося³⁴. Через жахливі умови праці неповнолітні отримували на роботі травми. Так, газета «Маленькие одесские новости» 4 липня того року повідомляла, що дванадцятирічний хлопчик, котрий працював в одеському порту, отримав опік шкіри обличчя від сонячних променів. Пошкодження були настільки серйозні, що довелося викликати швидку допомогу³⁵.

В березні 1915 р. були ухвалені положення щодо використання жіночої й дитячої праці у нічний час і на шкідливих виробництвах³⁶.

Неповнолітні, які навчалися в ремісничих училищах, виготовляли для фронту необхідне обладнання та зброю. Так, усі учні другого, третього й четвертого класів (усього 240 осіб) училища товариства «Труд» разом із майстрами виробляли преси і станки для воєнних заводів, багнети тощо³⁷.

Окремо слід зупинитися на становищі дітей-біженців. Т. Лазанська зазначала, що, за підрахунками «Бюллетеня Комитета Юго-Западного фронта», неповнолітні становили майже 48% від загальної їх кількості³⁸. В Одесі це співвідношення було дещо іншим: на 1 січня 1916 р. в Тетяненському Комітеті

перебувало на обліку приблизно 13 000 біженців, серед них 3300 дітей — приблизно 25,3%. Найбільша частка неповнолітніх була відповідно серед росіян (очевидно, до них входили також білоруси та українці імперії) — 30%, найменша — серед латишів — усього 19,7% (див. табл. 3)³⁹. Однак це стосувалося лише тих незаможних біженців, котрі потребували державної допомоги й тому реєструвалися у спеціальних пунктах. Заможні родини, як правило, орендували квартири або будинки.

Таблиця 3

**Національний та віковий склад біженців Одеси, зареєстрованих
Комітетом її імператорської величності Тетяни Миколаївни
(станом на 1 січня 1916 р.)**

національність	частка від загальної кількості біженців (%)	діти	чоловіки	жінки
росіяни	37,7	30,1	28,4	41,5
євреї	28,6	20,56	41	38,44
поляки	23,6	23,6	37,3	39,1
латиші	3,5	19,7	41,2	39,1
литовці	3	25	33,6	41,4
вірмени	0,1	—	93,75	6,25
українці (галичани)	3,5	—	33,4	66,6

Існувало багато різноманітних благодійних організацій, котрі допомагали біженцям. 20 серпня 1915 р. в Одесі було засноване відділення Тетянинського комітету⁴⁰. Невдовзі у місті відкрилася філія створеного в травні 1915 р. у Києві «Товариства допомоги населенню Півдня Росії, яке постраждало від бойових дій»⁴¹. З ініціативи польської громадськості було створено «Польський комітет міста Одеси для надання допомоги пораненим та нещасним із населення королівства, котрі постраждали внаслідок війни»⁴². Всі ці організації опікувалися дітьми біженців.

Актуальним питанням була організація навчального процесу для останніх. У місті протягом Першої світової війни тимчасово перебували діти поляків, сербів, вірмен, латишів, литовців тощо.

У серпні 1915 р. було відкрито школу зокрема для польських біженців. Передбачалося, що там буде знаходитися приблизно 160 неповнолітніх⁴³. Спочатку планувалося, що вона матиме п'ять класів, однак уже через рік остання стала семирічною гімназією з повними правами середнього навчального закладу⁴⁴. Окремо від місцевого населення навчалися і 150 дітей сербських

біженців⁴⁵. Однак не всі отримували таку можливість. Так, Литовський відділ Тетянинського комітету розподіляв своїх учнів по навчальних закладах Одеського шкільного округу⁴⁶. Русифікації зазнавали зокрема неповнолітні біженці-галичани. Професор Новоросійського університету П. Казанський заохочував цих дітей учитися розмовляти, молитися та співати гімни російською мовою⁴⁷. Ймовірно, що створення національних шкіл для біженців залежало від багатьох факторів: чисельності учнів, рівня знання ними російської мови, активності місцевих громад і офіційної політики влади.

Однією з найбільш організованих національних громад міста була польська. На кінець XIX — початок XX ст. в Одесі перебувало більше ніж 17 300 поляків⁴⁸. Перед війною тут існувало декілька їх культурно-просвітніх товариств: «Odeski Dom Polski», «Ognisko», «Lira». Вони активно займалися видавничою діяльністю, влаштовували культурні вечори, навчали дітей тощо⁴⁹. Б. Косовський, який потрапив до міста одинадцятирічним хлопчиком, у своїх спогадах відзначав, що саме ця, ситуація скоріше за все й обумовила вибір його батьків на користь Одеси. Як він підкреслював, життя в багатонаціональному та полікультурному місті допомогло йому позбутися деяких стереотипів, набутих ще у Варшаві⁵⁰.

Влітку 1915 р. групу неповнолітніх, котрі прибули з Варшави, розмістили на дачі на Середньому Фонтані. Більшості дітей консилиум лікарів прописав морське лікування. Їх мали направити в один із місцевих санаторіїв. Витрати на перевезення, ліки, приміщення взяли на себе аптеки «Юротат», «Келлер» і Католицьке благодійне товариство⁵¹.

Однак не всі неповнолітніх були оточені турботою й благодійниками. 13 травня 1916 р. на шпальтах газети «Одесские новости» було надруковано статтю під назвою «Жах». У ній описувалися страшні умови життя біженців у лікарні на Запорізькій вулиці. Тяжко хворі дорослі та діти (туберкульоз, гострий ревматизм тощо) із самого заснування цього закладу спали на соломяних мішках, не мали можливості прийняти душ, а в кімнатах не вистачало найнеобхіднішого — термометрів, білизни, матеріалів для перев'язок тощо. Ось як описується маленький хлопчик, котрий перебував у цій лікарні: «Обувь — изодранный башмак — украшает только одну его ногу, в то время как другая скромно довольствуется малым: на ней грязный — вернее будет грязнейший, — весь в дырах, разодранный в кусочки чулок. А болеет мальчик с обнаженными ножками туберкулезом ноги»⁵². Отже, умови життя окремих дітей, батьки котрих належали до незаможних верств населення і не могли забезпечити необхідного догляду за ними та лікування останніх, були дуже поганими.

Внаслідок погіршення соціально-економічної ситуації й дефіциту батьківського виховання під час війни значно збільшилася кількість правопорушень серед неповнолітніх. Якщо у Російській імперії з 1884 по 1895 рр. показники зростання дитячої злочинності дорівнювали 15%, то лише за чотири неповні роки — з 1913 по 1916 рр. — в Петрограді їх стало більше майже на 100%, а у Києві з 1914 по 1916 рр. — на 50%⁵³. В Одесі також можна було спостерігати суттєве зростання чисельності правопорушень і злочинів, скоєних неповно-

літніми. У газеті «Одесские новости» зазначалося, що в 1915 р. на дітей було заведено 2000 справ. Це означало їх збільшення порівняно з 1914 р. до 90%⁵⁴. За даними судді Нікуліна, через мирові суди, котрі розглядали дрібні злочини та правопорушення, у 1914 р. пройшло 1152 неповнолітніх, а в 1915 р. — 1403, тобто спостерігалось збільшення злочинності з їх боку на 21%⁵⁵. Отже, масштаби зростання дитячих правопорушень у місті в період Першої світової війни суттєво збільшилися.

Оскільки основними причинами загострення криміногенної ситуації були несприятливі соціально-економічні умови, то відповідно зросла частка майнових злочинів-крадіжок, шахрайств, грабежів тощо. П. Люблінський відзначав, що в цілому по Російській імперії за роки війни кількість таких злочинів серед неповнолітніх збільшилася до 75–90%⁵⁶. Характерне це було й для Одеси. Зросла чисельність зокрема випадків крадіжок металевих виробів і здавання їх у пункти прийому. Оскільки в період війни загострилася паливна криза, часто діти крали у своїх сусідів дрова або вугілля для опалення власних будинків. Примітно, що за конфесіями малолітні злочинці розподілялися таким чином: православні, протестанти й католики становили 55%, а іудеї — 45%⁵⁷.

Ще одним негативним соціальним явищем періоду Першої світової війни стало зростання кількості неповнолітніх у міському сирітському притулку. Порівняно з 1913 р. у 1914 р. останніх до нього надійшло на 16,22% більше, а в 1915 — на 11,3%, у той час, як зростання чисельності цих дітей за десять років — з 1904 р. по 1913 р. становило всього 76,8%, тобто приблизно 7,7% на рік⁵⁸. При цьому відзначалося суттєве збільшення саме підкинутих дітлахів. Лише з 1 січня по 1 листопада 1914 р. їх надійшло 719⁵⁹. Певною мірою така ситуація була викликана мобілізацією чоловіків та відсутністю необхідних коштів на утримання родини в матерів.

До благодійного відділення міської управи поступали заяви від жінок із проханням прийняти їх дітей до притулку. Основною причиною, котра спонукала дружин мобілізованих до армії чоловіків віддавати туди малолітніх дітлахів, була неспроможність самостійно прогодувати сім'ю. Матері відзначали, що з дітьми на роботу їх ніхто брати не хотів. Саме тому вони намагалися віддати до притулку наймолодших із них, у першу чергу немовлят⁶⁰. У найбільш скрутному становищі опинилися жінки, шлюб яких не був офіційно зареєстрований, оскільки вони не отримували навіть невеликої грошової допомоги від держави⁶¹. Д. Сілбі, котрий досліджував вплив Першої світової війни на робітничий клас Великобританії, відзначав, що найгіршим для пролетарської родини був час до закінчення дітьми школи, тобто коли вони ще не могли працювати⁶². Це було характерним і для робітників Одеси.

Отже, Перша світова війна викликала суттєві зміни у соціальних й економічних умовах життя неповнолітніх в місті. Мобілізація створила відразу кілька значних проблем для родин військових: зменшення їх доходів, необхідність матерів іти працювати та брак батьківського піклування. Внаслідок цього і стрімкої інфляції протягом війни збільшилися показники дитячої злочинності (переважно проти власності), сирітства й чисельності працюючих

дітей. Умови праці неповнолітніх залишалися на низькому рівні. У складному становищі опинилися діти біженців, рівень життя яких в Одесі залежав здебільшого від активності та ініціативності місцевої національної громади, окремих її членів і благодійних товариств. Хоча держава й суспільство намагалися підтримати неповнолітніх, постраждалих від війни, проте часто цієї допомоги було замало для організації їх повноцінного життя.

¹ Богданов А. Дети и война // Нива. — 1915. — № 11. — С. 208–215; Никольский А. Женщины и дети на войне // Русская мысль. — 1916. — № 2. — С. 79–109.

² Балабанов М. Царская Россия XX века (Накануне революции 1917 года). — Х., 1927. — 240 с.; Романов Ф.А. Рабочее и профессиональное движение в годы Первой Мировой войны и Второй русской революции (1914 — февраль 1917 года). Исторический очерк. — Москва, 1949. — 208 с.; Щербина Й.Т. Робітничий клас України та його революційна боротьба у 1914–1917 роках. — К., 1963. — 368 с. й ін.

³ Люблинский П.И. Борьба с преступностью в детском и юношеском возрасте (социально-правовые очерки). — Москва, 1923. — 302 с.

⁴ Лихачова Т. Становище біженців з Царства Польського та Східної Галичини у Російській імперії в роки Першої світової війни // Проблеми слов'янознавства. — 2009. — Вип. 58. — С. 79–89; Донік О.М. Громадська благодійність в Україні в роки Першої світової війни // Проблеми історії України XIX — початку XX ст. — 2005. — № 9. — С. 61–86; Лазанська Т.І. Становище біженців України в роки Першої світової війни // Проблеми історії України XIX–XX ст. — К., 2009. — Вип. 16. — С. 196–240 та ін.

⁵ Gatrell P.A. Whole Empire Walking: Refugees in Russia During World War I. — Bloomington, 1999. — 317 p.

⁶ Богачевська-Хомяк М. Білим по білому. Жінки в громадському житті України 1884–1939. — К., 1995. — С. 172–173.

⁷ Одесский листок. — 1914. — 26 августа.

⁸ Там же. — 21 августа.

⁹ Там же. — 22 сентября.

¹⁰ Известия Верховного Совета по призрению семей лиц, призванных на войну, а также семей раненых и павших воинов. — 1914. — Вып. 1. — С. 223.

¹¹ Одесские новости. — 1916. — 23 марта.

¹² Державний архів Одеської області (далі — ДАОО). — Ф. 16. — Оп. 91. — Спр. 37. — Арк. 14.

¹³ Одесский листок. — 1914. — 29 сентября.

¹⁴ Известия городской думы. — 1915. — № 11/12. — С. 587.

¹⁵ Одесский листок. — 1914. — 17 сентября, 22, 26 ноября.

¹⁶ Известия городской думы. — 1915. — № 11/12. — С. 587.

- ¹⁷ Щербина Й.Т. Вказ. праця. — С. 50.
- ¹⁸ Балабанов М. Указ. соч. — С. 69.
- ¹⁹ Одесский листок. — 1915. — 19 июня.
- ²⁰ Ведомости Одесского градоначальства. — 1914. — 7 сентября.
- ²¹ Ежемесячник комитета ея императорского величества Великой княжны Елисаветы Федоровны по оказанию благотворительной помощи семьям лиц призванных на войну. — 1915. — № 4. — С. 26.
- ²² Одесский листок. — 1914. — 19 декабря; Известия Верховного Совета по призрению семей лиц, призванных на войну, а также семей раненых и павших воинов. — 1915. — Вып. 4. — С. 186.
- ²³ Одесский листок. — 1914. — 3 августа.
- ²⁴ Известия Верховного Совета по призрению семей лиц, призванных на войну, а также семей раненых и павших воинов. — 1915. — Вып. 8. — С. 218.
- ²⁵ Маленький одесский листок. — 1915. — 1 августа.
- ²⁶ Богданов А. Указ. соч. — С. 214.
- ²⁷ Свод отчетов фабричных инспекторов за 1914 год. — Петроград, 1915. — С. XXXVIII.
- ²⁸ Балабанов М. Указ. соч. — С. 69.
- ²⁹ Одесский листок. — 1914. — 29 июля.
- ³⁰ Маленькие одесские новости. — 1915. — 31 августа, 5 сентября.
- ³¹ Ведомости одесского градоначальства. — 1914. — 14 декабря
- ³² Одесские новости. — 1916. — 24 января.
- ³³ Война и мир. — 1916. — 1 февраля.
- ³⁴ Meyer Alfred G. The Impact of World War I on Russian Women's Lives // Russia's Women. Accomodation, Resistance, Transformation. — Berkely and Los Angeles, 1991. — P. 215.
- ³⁵ Маленькие одесские новости. — 1915. — 4 июля.
- ³⁶ Романов Ф.А. Указ. соч. — С. 53.
- ³⁷ ДАОО. — Ф. 108. — Оп. 2. — Спр. 56. — Арк. 29.
- ³⁸ Лазанська Т.І. Вказ. праця. — С. 209.
- ³⁹ Одесские новости. — 1916. — 11 января.
- ⁴⁰ Там же.
- ⁴¹ Лихачова Т. Вказ. праця. — С. 86.
- ⁴² Зінько С. Польські громадські організації м. Одеси кінця XIX — початку XX ст. // Поляки на Півдні України. — Одеса; Опольє; Ольштин, 2006. — С. 126.
- ⁴³ Маленькие одесские новости. — 1915. — 28 августа.
- ⁴⁴ Mariusz Sawicki Bohdana Kossowskiego wspomniena z pobytu w Odessie 1915–1918. // Поляки на Півдні України та в Криму. — Одеса; Опольє; Вроцлав, 2007. — С. 392.
- ⁴⁵ ДАОО. — Ф. 16. — Оп. 92. — Спр. 116. — Арк. 25.

⁴⁶ Замітка «Литовський комітет», опублікована в газеті «Югобеженец» // *Жванко Л.* Біженство Першої світової війни в Україні. Документи і матеріали (1914–1918 рр.). — Харків, 2010. — С. 175.

⁴⁷ *Gatrell P.* Op. cit. — P. 167.

⁴⁸ Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Город Одесса. — Т. 47. — Санкт-Петербург, 1904. — С. 3.

⁴⁹ *Зінько С.* Вказ. праця. — С. 125–126.

⁵⁰ *Sawicki M.* Op. cit. — S. 392.

⁵¹ Известия Верховного Совета по призрению семей лиц, призванных на войну, а также семей раненых и павших воинов. — 1915. — Вып. 8. — С. 217–218.

⁵² Одесские новости. — 1916. — 13 мая.

⁵³ *Люблинский П.И.* Указ. соч. — С. 19, 27.

⁵⁴ Одесские новости. — 1916. — 5 января.

⁵⁵ Там же. — 12 февраля.

⁵⁶ *Люблинский П.И.* Указ. соч. — С. 42.

⁵⁷ Одесские новости. — 1916. — 5 января.

⁵⁸ Известия городской думы. — 1915. — № 1/2. — С. 201, № 15/16. — С. 1024; Сведения о врачебно-санитарной организации и эпидемических заболеваниях г. Одессы. — 1915. — № 3/4. — С. 33; — № 9/10. — С. 135; — № 11. — С. 166; — № 12. — С. 232.

⁵⁹ Одесский листок. — 1914. — 19 декабря.

⁶⁰ ДАОО. — Ф. 16. — Оп. 124. — Спр. 8215. — Арк. 149, — Спр. 8226. — Арк. 4, 5.

⁶¹ Там само. — Арк. 373.

⁶² *Silbey D.* The British Working Class and Enthusiasm for War, 1914–1916. — London, 2005. — P. 83.